

УДК 94(075.8): 33899(091)

ГУРТОВА ТОРГІВЛЯ У ПІВДЕННИХ ПОРТАХ ЯК КАТАЛІЗАТОР ЗЕРНОВОГО БІЗНЕСУ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

WHOLESALE TRADE IN SOUTHERN PORTS AS A CATALYST OF GRAIN BUSINESS IN THE REGIONS OF UKRAINE IN THE SECOND PART OF THE XIX CENTURY

Олег Миколайович ГОРДУНОВСЬКИЙ

доктор історичних наук, доцент кафедри економічної теорії. Черкаський інститут банківської справи УБС НБУ (м. Київ)
oleggordunovsky@gmail.com

Oleg M. GORDUNOVSKY

Doctor of Sciences (Economics), Associate Professor of Economics Department, Cherkasy Institute of Banking of the University of Banking of the National Bank of Ukraine (Kyiv)

Анотація. У статті досліджено напрямки розвитку хлібної торгівлі в Південній Україні. Акцентовано увагу на впливі чорноморських портів на розвиток товарного зернового господарства різних регіонів України. Визначено стимулюючі фактори зернового бізнесу, особливості хлібних потоків і специфіка ціноутворення з урахуванням людського потенціалу та природних ресурсів.

Summary: The development of grain trade directions in the south of Ukraine are considered in the article. The attention is paid to the influence of Black Sea ports on the development of grain agriculture in different regions of Ukraine. Defined are the stimulating factors of grain business, the peculiarities of grain streams and specific character of pricing including the human potential and natural resources.

Ключові слова: формування ринку зерна, ціни на збіжжя, приріст цін, різниці регіональних цін, порти Південної України, структурні ціноутворення.
Key words: formation of grain market, grain price, price gain, difference in regional prices, ports in the south of Ukraine, pricing structure.

Постановка проблеми. У нашій країні зерно завжди вважалося одним із стратегічних товарів: з ним «виходили» на зовнішні ринки, а від конкретних дій і стратегії управління державних і політичних діячів нерідко залежало їх реноме у вітчизняному соціумі. Жодна державна програма незалежної України не оминає проблеми вирощення та реалізації зернових культур і, зокрема, збіжжя. Ця тема тим більш є важливою в період становлення національного й всеросійського ринків, хоча б і стосовно Південної України, де хліб відігравав ледь не провідну роль, принаймні в ХІХ ст. Власне, інтереси економіки тоді спонукали уряд до модернізації чи поліпшення старих і пошуків нових шляхів ринків збуту, створення цілісної системи залізниць, банків, кредитування, відкупів тощо. При цьому важливо те, що кожний регіон увесь час зберігає свої особливості, а тому, в зв'язку з потенційними можливостями та рентабельністю хліборобства,

місцева влада й безпосередні виробники формують власний бюджет.

Накопичений досвід у цій галузі сільського господарства та торгівлі, безперечно, може стати запорукою вірного розв'язання багатьох народновиробничих завдань, а головне – активізувати інтеграцію України до світової економіки. Отже, критичне і творче осмислення здобутків минулих поколінь дозволить більш успішно прогнозувати майбутнє. Визначення ролі хлібної торгівлі Півдня України у задоволенні потреб окремих верств суспільства є не лише науковою, а й цілком практичною проблемою. Яка до того ж актуалізується ще й тим, що не стала об'єктом спеціального вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За роки незалежності побачили світ три ґрунтовні узагальнюючого характеру публікації Б. Кругляка про торговельну буржуазію, біржі та ярмаркову торгівлю в Україні доби капіталізму. На схожу тему

писала й Т. Лазанська. Особливо вирізняється великим фактажем її капітальна монографія «Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.» (К., 1999. – 17 друк. арк.).

Десятки статей, спеціальну монографію та докторську дисертацію соціально-економічній еволюції українського поміщництва та його суспільно-психологічному портрету в 1861-1917 рр. присвятила Н. Темірова.

Особливо важливе значення для розуміння основних закономірностей розвитку України в імперську добу має монографія О. Реєнта, бо вона спеціально присвячена національному відродженню, соціально-економічному становищу та боротьбі «між працею і капіталом». Зокрема, автор висвітлює аспекти, пов'язані з національним складом жителів південних територій, асиміляторською політикою царизму, господарським потенціалом тощо.

Серед авторів останніх студій, дотичних до означеної теми, слід назвати В. Орлика, Т. Николаєву, В. Шевченко та Т. Шахрай.

Але, на наш погляд, неперевершеною і нині залишається фундаментальна монографія І. О. Гуржія «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (К., 1954.– 551 с.).

Мета статті. Історико-порівняльний аналіз руху хлібних цін в європейських державах дозволяє простежити процес включення України в міжнародний поділ праці й світовий ринок. Ціни на збіжжя є важливим показником продуктивності діяльності безпосередніх виробників і усіх учасників купівлі-продажу, змін у витратах виробництва в землеробстві, динаміки заробітної платні в сільському господарстві, торгових оборотів тощо.

Обґрунтування отриманих наукових результатів. За переконанням відомого російського економіста середини XIX ст. О. Єгунова «сухе, вузьке на перший погляд питання про ціни на хліб під впливом аналізу стає живим, широким і дуже складним, як саме життя». З цим твердженням важко не погодитися, адже вартість збіжжя як у дзеркалі відображувала соціально-економічний розвиток країни: застої, підйоми, спади, кризи, політику влади, потреби ринків і людей. Навіть створювала відповідні загальні настрої в суспільстві окремих громадян. Так, у листі від 4 березня 1849 р. А. Нечаєва із заздристю написала своєму чоловіку Глібу Васильовичу про удачливого знайомого поміщика: «Щаслив барон (!) Местмахер, продал пшеницу 3500 чет[вертей] по 22 руб[ля] асс[игнациями], да еще во ожидании присылки 5000 чет. Вот как люди хозяйствуют...»

(м. Одеса) [1].

Динаміка регіональних цін була тісно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією національних областей у єдиний народногосподарський організм, злиттям місцевих ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням того всеімперському. У країнах, де переважало дрібне селянське землеволодіння, на відміну від розвинутих капіталістичних, ціна на хліб, як правило, була нижчою. Частина додаткової праці безпосередніх виробників, які працюють за дуже несприятливих умов, суспільству надається безкоштовно, а тому вона не бере участі в регулюванні цін виробництва або утворенні вартості взагалі. До першого типу країн, зрозуміло, належала і Російська імперія. Низька органічна будова приватного капіталу дозволяла навіть селянину в процесі розвинутого товарного виробництва зберігати порівняно значну незалежність господарства від впливів законів вартості за рахунок зменшення норм особистого споживання. Тому він міг продавати свою продукцію не тільки нижче натуральної вартості, але й менше за власні витрати. Кріпака чи державного селянина змушувала таке чинити необхідність сплати оброку або «загальнонародних» податків.

Говорячи про ціни на збіжжя, слід зазначити ще раз: вони мали декілька категорій. Адже існувала цілком природна різниця між тими, які встановлювалися на місцевому базарі (ярмарку, торгу), куди звозили хліб безпосередні виробники (якщо купець чи посередник, то вже дорожче); на біржі під час прийомки, а потім реалізації; в крамниці або магазині. Ціна також залежала від обсягів партій. Вище вже наводилися приклади про те, наскільки знижувалася, зокрема, вартість пшениці, коли вона скуповувалася з човнів чи потягів ще на підвозі до міста – пункту призначення.

Зрозуміло й те, що в міру пройденого шляху від виробника до споживача відбувалося поступове зростання ціни, бо до грошей, отриманих першим, додавалися витрати на транспортування, збереження та очищення зерна, прибуток реалізатора тощо. Останнім етапом у «першому потоці» товарного хліба на внутрішньому споживчому ринку ставала роздрібна купівля-продаж, отже, встановлювалася й роздрібна ціна. На зовнішньому ринку останньою ланкою, як правило, була біржа (торгова фірма чи «дом»), коли визначалася біржова ціна в портах або інших осередках.

На території Південної України, як ми бачили вище, «рух» хліба проходив досить складно. З одного боку, маса безпосередніх виробників

сама купувала хліб у перекупників (для власного харчування чи на годівлю худоби), з іншого боку, найзаможніші серед них, а також поміщики продавали його купцям (посередникам). Унаслідок цього частина збіжжя потрапляла в райони споживання з місцевостей, де його вирощували по оптовій ціні, а інша – від тамтешніх виробників по заготівельній ціні, яка, як правило, збігалася з оптовою ціною хліба, що привозився. В результаті оптові ціни в споживчих районах і там, де його виробляли, часто-густо збігалися.

Згідно з даними по всій території європейської частини Російської імперії можна виділити декілька періодів у коливанні цін на хліб:

1761-1810 рр. – зростання; 1811-1830 рр. – зниження;

1831-1880 рр. – зростання; 1881-1900 рр. – зниження;

1901-1914 рр. – зростання [2].

Отже, коливання цін мало цілком «революційний» характер і яскраво виражену циклічну природу. Причому протягом 1761-1810 рр. вони зросли порівняно з середніми показниками 1731-1760 рр. більше ніж удвічі – на 110%, а порівняно з 1707-1730 рр. – майже втричі, на 190%. У 1811-1830 рр. ціни знизилися на 18%, коли їх порівняти з початком XIX ст. Протягом же 1831-1880 рр. вони знову зросли на 46%. Цікаво й те, що в період світової аграрної кризи (1881-1900 рр.) вартість хліба практично не змінилася.

Характерно, що на початку XIX ст. рівень цін на жито в Житомирі, Кам'янець-Подільському, Катеринославі, Києві, Полтаві, Харкові й Чернігові, котрі представляли фактично всі основні українські регіони, коливався в межах 793-1077 коп. за четверть, що в цілому різко відрізнявся від показника в містах Центрально-чорноземного району Росії. Означений рівень практично збігався з Центрально-промисловим районом імперії (980-1240 коп.). По деяких містах Південної України маємо такі показники середніх цін на жито в 1809-1819 рр. (коп. асигнаціями за четверть): Сімферополь – 1091, Херсон – 867, Катеринослав – 745. Причому динаміка їх руху найменшою була в Катеринославі – всього 3,4 по коефіцієнту, найбільшою в Херсоні – 52,4, а в Сімферополі – середньою (34,8 по коефіцієнту).

Схожі дані маємо й по вівсу в ті ж роки: Сімферополь – 810, Херсон – 669, Катеринослав – 411 (коп. за четверть). В цих містах ціни на такий вид збіжжя за своїм рівнем займають порівняно високе місце, ніж можна було очікувати, судячи з їх місця, котре вони посідали за показниками жита в загальній структурі європейської частини імперії.

Важливо зазначити окремо про коливання

середніх цін на пшеницю на території європейської частини імперії. До кінця XVIII ст. домінуючою культурою в попиті слід вважати жито. На початку XIX ст. пшениця коштувала вже дорожче «сірих» хлібів приблизно вдвічі, в 1810-1880 рр. у 1,5 рази, а на початку XX ст. – всього на 30%. На її вартість впливав той фактор, що пшеничний хліб рідше вживався основною масою населення (особливо збіднілим селянством), а тому ціни на нього порівняно з витратами на виробництво були досить високими. Крім того, пшениця з кінця XVIII ст. серед збіжжя перетворилася на головну експортну культуру, внаслідок чого користувалася підвищеним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках [3]. Цей факт знайшов відображення в листі поміщиці А. Нечаєвої до свого чоловіка від 7 листопада 1845 р.: «Хлеб в Одессу отправлен 1-го числа сего месяца, а также и Клим для перегрузки в Херсон... Я ездила в Борисоглебовку, для побуждения в скорейшем, в большом количестве отправки ценного хлеба, ибо, по моему совету, был нанят и третий дуб в Никиполе, и Евграф Михайлович хотел грузить просом, но я настояла собрать всех людей и намолотить 100 четвер[тей] недостававшего груза красною пшеницею, чтобы иметь более денег для общего нашего спокойствия...» [4].

З 80-х років XIX ст. помітно зріс попит на ячмінь, і ця культура до початку Першої світової війни стає ледь не домінуючою на ринках імперії.

При цьому важливо виявити закономірність еволюції регіональних цін на хліб у кінці XVIII – на початку XX ст., щоб чіткіше визначити «місце» України, зокрема її Півдня, в загальній структурі ціноутворення. Скористаємося для цього таблицею, яку склав на основі архівних матеріалів Б. Миронов [5]:

Цікаво те, що за індексом середніх цін на збіжжя серед названих «районів», перші три місця в кінці XVIII – на початку XIX ст. займали Північний, Центрально-Нечорноземний і Східний, а «Степовий», Південно-Західний і «Український» посіли відповідно шосте, восьме та дев'яте місця. На початок XX ст. ситуація повністю змінилася: Південно-Західний регіон «вийшов» за цими показниками на перше місце, «Український» – на друге, а «Степовий» – на четверте.

Факторів, що впливали на кардинальну еволюцію вартості хліба, було декілька.

По-перше, для XVIII ст. чітко проявлялася така закономірність: чим далі на Північ і західніше розташовувався певний регіон, тим більше виявлявся приріст цін. Таке явище насамперед пояснювалося виходом Росії до Балтійського моря, а звідти на європейський ринок у результаті перемоги в Північній війні 1700-1721 рр. Імперія

Індекс роздрібних цін в імперії в 1791-1910 рр.

Райони	1791-1800	1801-1810	1811-1820	1821-1830	1831-1840	1841-1850	1851-1860	1861-1870	1871-1880	1881-1890	1891-1890	1901-1910
Північний	594	718	641	564	658	666	726	726	783	721	666	807
Східний	559	531	426	386	561	522	545	907	879	777	755	892
Південно-Східний	619	578	504	464	603	522	837	907	879	971	863	1020
Волзький	510	536	449	394	676	596	619	886	941	836	826	1015
Центрально-Чорноземний	504	540	504	458	676	613	788	870	964	861	876	1068
Центрально-Нечорноземний	588	629	577	518	672	630	752	858	900	755	723	908
Прибалтійський	140	176	147	121	141	149	168	170	189	151	144	170
Західний	212	241	198	147	180	207	296	260	281	226	207	252
«Український»*	427	601	555	454	180	583	787	837	1055	824	768	1000
«Південно-Західний»	387	787	600	496	610	685	988	992	1115	958	905	1106
Степовий	507	631	598	596	880	785	1045	1174	1207	847	805	988
Західний Сибір	765	1016	904	719	931	1058	1202	2057		1173	1016	1656
Східний Сибір	334	335	320	225	365	483	335	506		582	412	518
Європейська Росія (без Польщі та Фінляндії)	613	714	635	547	720	688	856	974	1024	844	801	968

* Під «Українським районом» названий автор розуміє Полтавську та Чернігівську губернії, а під «Південно-Західним» - Волинську, Подільську та Київську губернії.

здобула (побудувала) великі міста-порти: Ригу, Ревель, Петербург. До того ж додавалася участь біломорських портів. При цьому Прибалтика, де спостерігався найнижчий приріст цін, ще до приєднання до Російської імперії органічно мала торгові виходи на Західну Європу і узгоджений з її ринками індекс вартості хліба. Зрозуміло, що «райони», з яких вивозили збіжжя, повинні були мати менші ціни на нього, ніж ті місцевості, куди воно ввозилося.

По-друге, протягом XIX – початку XX ст. ціни формувалися в процесі бурхливого розвитку торгівлі внаслідок приєднання Північного Причорномор'я, Приазов'я та інтенсивного формування цілісної системи залізниць (особливо після реформи 1861 р.). Зміна шляхів у напрямку на території південних губерній зумовила те, що збут зернових тут поступово почав перевищувати 50% їх загальної реалізації в імперії. Так, ціни на експорт у портах Чорного моря в першій третині XIX ст. у 2,3 раза були нижчими, ніж у портах Балтики, на середину століття вони поступово «вирівнюються», а в 80-х роках стають майже

тотожними. Причому в міру здешевлення фрахту в чорноморських портах і поставок, експортні ціни все більше «зближалися» зі східноєвропейськими. А в південноукраїнських губерніях, які виробляли хліб і продавали його за кордон, «внутрішні» ціни «тяглися» до експортних, тобто – західноєвропейських.

По-третє, принципове значення мали, так би мовити, встановлені «початкові» ціни. Більш дешево збіжжя Полтавської, Чернігівської, Волинської, Подільської та Київської губерній у кінці XVIII ст., як менш віддалених від чорноморських портів, мали найвищі показники приросту цін. У той же час на території віддаленого і «дорогого» Центрально-Чорноземного регіону Росії приріст цін виявився меншим, бо підвищена вартість доставки хліба до портів і більш високі ціни в кінці XVIII ст. скорочували можливості їх підвищення. «Відставання» цін у Степовому й Південно-Східному районах порівняно з Південно-Західним і Українським районами зумовлено, з одного боку, більш значним початковим рівнем хлібних цін, з іншого боку, внаслідок наближеності

до портів зменшення вартості транспортування до них протягом XIX ст. вплинуло на приморські області менше, ніж віддалені.

Таким чином, порти Південної України стали «тим полюсом, на який, подібно стрілці компаса, орієнтувалися місцеві хлібні ціни», – наголосив Б. Миронов, що, в свою чергу, свідчило про наявність і високий рівень розвитку світового ринку зерна, органічною частиною котрого з другої половини XVIII ст. були Росія та українські землі в складі імперії [6].

Разом з тим деякі показники (скажімо, ціни на овес) засвідчили, що на середину XIX ст. ще не всі українські губернії були втягнуті в орбіту ринку європейської частини імперії, наприклад, Харківська та Катеринославська губернії. Їх середні коефіцієнти помітно нижчі, бо кореляційний аналіз фіксує відсутність спільних тенденцій у коливаннях цін з районами Північного Заходу, Прибалтики, Білорусі й Литви. Проте з більшістю районів, які входили складовими до єдиного ринку Росії, Південна Україна мала велику сполученість у коливаннях натуральних цін, а тому становила з ними велетенський економічний і географічний організм, що охоплював приблизно 32 губернії. Це насамперед Середнє Поволжя (Казанська, Сибірська, Пензенська губернії), весь Чорноземний край і більша частина Промислового центру (окрім Тверської губернії), Лівобережна Україна, Південний Захід і Степовий Південь. Долучалися до процесу Прибалтика, Білорусь і Литва [7].

Важливо окремо сказати про взаємозв'язок Поволзького регіону з Південною Україною. Зокрема на середину століття оформився цілий напрямок хліба в Таганрог з Дону, Воронезької, Кавказької, Самарської і, що особливо примітно, Катеринославської губерній [8]. До Маріуполя збіжжя надходило з Катеринославської губернії, а до Бердянська – з цієї ж і Таврійської губерній. Причому вантажопотоки на той час відігравали важливу роль у формуванні ринкової кон'юнктури на Півдні, а в центральних, північно-західних і північних районах Росії їх значущість вже поступово падала. Нагадаймо факти, які вже деякою мірою наводилися. В 1824-1834 рр. вивіз зерна з північноприбалтійських портів досягав 11 млн. четвертей, у 1834-1844 рр. – лише близько 4 млн. четвертей. Тоді, коли з південноукраїнських відповідно: 10 і 16 млн. четвертей [9]. У 1845-1849 рр. всі порти Північного Причорномор'я та Приазов'я вивезли 16 млн. четвертей при загальному експорті зі всіх портів Росії 17,6 млн. четвертей [10].

Характерно те, що протягом XIX ст. просторова структуризація цін на збіжжя, відповідно реагуючи

на зміни в експорті, кон'юнктурі, демографічній ситуації, умовах збуту та транспортуванні, а також поглиблення спеціалізації сільськогосподарського виробництва, виявляла неабияку рухливість і гнучкість. Про цілий комплекс проблем у цьому контексті йшлося в листі поміщиці Ангелини Нечаєвої до свого чоловіка від 14 квітня 1847 р. Зокрема вона зазначила: «Наdejда лопнула! Все утверждали и утверждают, что цена в Одессе такому хлебу, как наш, до 35 руб. ассигнациями, но как только он прибыл туда, ... то вдруг унизился до невероятия, и даже ходу нет ... О ценах, я не могу и способа приобрести, как поступить. Партия же на Бейцуловых 1,100 четв[ертей] и та, что чрез чумаков 825 четв[ертей], должны быть проданы, и поэтому утеряно, то, может, хоть можно спасти последнюю 700 четв[ертей], которые на сей недели должны выйти в Одессу с Херсона ... Может быть, ты сам поедешь на почтовых. Ежели в самом деле цены хороши, а Максим продаст по своей ассигновке, то не жаль ни на кого, а сам на себя, ибо такой суммы, какую можно было получить за наш хлеб, по нынешним ценам, трудно было вверять кому бы то ни было, кроме тебя...

Все это пишу к тебе в большом расстройстве и горе, чрез неудачу в продаже хлеба» [11].

Мала затребуваність і відсутність достатньої кількості суден призвели до того, що в грудні 1847 р. в Одесі, незважаючи на вкрай низькі ціни, відбулося затоварення хліба понад 500 тис. четвертей [12].

В кінці червня 1848 р. в Одесі пуд «херсонської» пшениці в магазинах продавали за 12-14 крб., а «польської» з возів за 17-20 крб. Тобто, чітко позначалися на ціні відстань доставки і місце продажу [13].

Нівелювання цін на збіжжя між окремими містами, районами та губерніями відбувалося в тісному зв'язку з станом шляхів і розвитком системи сполучень, і зменшенням вартості транспортування. Скажімо, для першої половини XIX ст. здешевлення перевезення хліба наставало, головним чином, завдяки прокладанню нових і поліпшенню старих гужових і водних шляхів, бо будівництво залізниць не мало ще значного господарського значення [14].

Від середини XIX ст., особливо з 60-х років, будівництво залізничних колій неабияк впливало на встановлення цін, бо знижувало вартість сухопутного транспортування, на частку якого припадало близько 80% зернових вантажів, у 7 – 8 разів [15].

Разом з тим, у означений період ступінь різниці регіональних цін визначався у відповідності до законів ціноутворення при товарному виробництві в основному витратами на перевезення збіжжя з

місць його продукування до місць реалізації, бо інші накладні затрати слід вважати порівняно незначними. Напередодні технічного перевороту в транспорті (приблизно середина століття) доставка хліба з чорноземних губерній до найближче розташованих портів або осередків реалізації у середньому подвоювала його вартість, що змушувало безпосереднього виробника, як вважали сучасники, «половину свого товара употребити на путевые издержки» [16].

Вирівнювання, зрозуміло, до певної міри цін між окремими районами Південної України, завдячуючи будівництву залізниць, відбувалося за рахунок «підтягування» низьких регіональних цін до більш високих, а останніх – до експортно-світових. У результаті зростали можливості мобілізації хліба для купівлі-продажу за кордон, а головне – все це знижувало прибутковість, отже, вигідність, зернового виробництва. Правда, не останню роль при цьому відіграла вміла й продумана (чи навпаки) тарифна політика уряду. Надання привілеїв «периферійним» районам з низькими цінами передбачало розширення внутрішнього споживання та притримання товарного збіжжя в країні [17]. Так, на початку 60-х років вартість однієї четверті хліба в Могильові-Подільському в середньому становила 5,4 крб. [18], тобто в 3–4 рази менше, ніж в Одесі.

Хоча, як ми бачили це вище на конкретних прикладах і як зазначив сучасник: «... В Одессе можно только предполагать, а не располагать в делах торговых...» [19]. Ціни на хліб на ринку міста «стрибали» так непередбачувано, що їх часом важко було порівнювати із середніми загальнодержавними, навіть регіональними. Скажімо, на початку 1849 р. тут лише на пшеницю ціни піднялися на 3 крб. асигнаціями за четверть. А 26 серпня вони встановилися так (за четверть асигнаціями):

- пшениця озима 1-го ґатунку – від 20 до 22 крб.;
- 2-го ґатунку – від 18 до 18,5 крб.;
- 3-го ґатунку – від 16,5 до 18 крб.;
- «арнаутка» 3-х сортів – 18 – 20,5 крб.;
- жито – 11 – 12 крб.;

- ячмінь – 10 – 11 крб.;
- овес – 12 – 13 крб.

А вже 19 вересня того ж року вони помітно змінилися в бік підвищення:

- пшениця озима 1-го ґатунку – 22 – 23, 65 крб.;
- 2-го ґатунку – 21 – 22 крб.;
- 3-го ґатунку – 18 – 21 крб.;
- «арнаутка» 1-го ґатунку – 21 – 22 крб.;
- 2 і 3-го ґатунку – 17 – 20,5 крб.;
- жито – 12 – 14 крб.;
- ячмінь – 11 – 13 крб.;
- овес – 10,5 – 12 крб.

Отже, менше ніж за місяць вартість збіжжя зросла так, що додатково, навіть у межах господарства однієї родини поміщиків, можна було отримати тисячі карбованців чистого прибутку [20].

І раптом через рік стався «обвал» цін. А. Зеньковський управляючий маєтку Г. Нечаєва так зазначив з цього приводу і навів яскраві дані (21 вересня 1851 р.): «Дела относительно торговли здесь в совершенном упадке. Доказательством тому послужат выставяемые цены, ниже поименованным сельским продуктам, по последним покупкам, а именно: пшеница озимая за четверть 1-й сорт – от 4 р. 85 к. до 5 р. сереб[ром]; 2-й сорт – от 4 р. 28 к. до 4 р. 50 к. сереб., 3-й сорт – от 3 р. 50 к. до 4 р. сереб.; арнаутка 1-й сорт – от 4 р. до 4 р. 28 к., 2-й сорт – от 3 р. 50 к. до 3 р. 85 к., 3-й сорт – от 3 р. 30 к. до 3 р. 42 к. сереб. Первые два сорта разумеются польские. Рожь – от 2 р. 50 к. до 2 р. 85 к.; ячмень – от 2 р. до 2 р. 50 к.; овес – от 2 р. до 2 р. 28 к. [21].

Однією з причин «незавидной торговли» слід вважати відсутність попиту за кордоном, а отже, й іноземних суден у порту. Лише 17 з них були в ремонті [22].

Складена Б. Мироновим таблиця роздрібних цін за пуд на основні види зернових у «районах Росії» в 1707-1914 рр., дозволяє простежити їх динаміку в межах Південної України XIX ст. (в зол. коп. 1/10 імперіала) [23]:

За підрахунками фахівця, хлібні ціни в межах південноукраїнських регіонів з 1707 по 1914 рр.

Таблиця 2.

Роки Вид зерна	1791- 1800	1801- 1810	1811- 1820	1821- 1830	1831- 1840	1841- 1850	1851- 1860	1861- 1870	1871- 1880	1881- 1890	1891- 1900	1901-1910	1910- 1914
Жито	23,0	29	28	25	42	34	46	54	55	45	42	53	55
Овес	25	29	27	30	39	43	55	54	56	40	41	50	54
Гречка	23	28	30	28	46	36	52	35	59	39	46	60	55
Ячмінь	23	-	-	-	-	34	-	-	-	38	34	48	54
Пшениця	43	-	-	-	-	47	68	-	-	63	58	66	69

зросли в 10,3 раза, як в цілому по імперії, зокрема на овес і ячмінь – у 12,3, жито та гречку – в 11,4, пшеницю – в 6,3 раза. Найвищими вони виявилися в 1871-1880 рр. – 1207% від початкового рівня. Потім, унаслідок аграрної кризи, ціни знизилися до становища в 40-х роках XIX ст.

Слід звернути увагу і на той факт, що на середину XIX ст. внутрішній попит на збіжжя загалом дещо зменшився, в той час, як зовнішній ринок продовжував активно «поглинати» імперський хліб. Це зумовило більшу залежність цінотворення від урожаю в губерніях, отже, впливало на географію місцевих хлібних цін. Протягом 1881 – 1895 рр. ситуація знову змінилася: експорт скоротився, а внутрішні потреби зросли. У зв'язку з цим вплив збирання врожаю досяг максимального значення для географії встановлення цін на зерно. Після аграрної кризи такий показник знову знизився. Взаємозв'язок між пропозицією і рівнем вартості на регіональному рівні засвідчив, що товарно-грошові відносини в сільському господарстві XIX ст. досягли того рівня розвитку, коли географія хлібних цін значною мірою вже не залежала від природних факторів і формувалася, головним чином, під впливом економічних чинників.

Разом з тим домінування впливу врожаю над іншими чинниками в циклічних і нерегулярних коливаннях цін свідчить: вартість хліба значною мірою залежала від примх природи та раптових змін погоди. В зв'язку з цим наведено в хронологічній послідовності нотатки з листування поміщиків Південної України, де такий фактор зафіксовано особливо переконливо. К. Яновський 4 жовтня 1842 р.: «Зиму нынешнюю я встречаю со страхом. Сена и соломы у меня очень мало, и Бог знает, боюсь, чтобы не иметь значительных убытков в скоте и овцах. Просо, ячмень, овес, а может быть, и жито достанется мне покупать. У меня худо. А у крестьян еще хуже урожай. Что засуха не истребила, то довершили ховрашки» [24]. Він же, 30 серпня 1843 р.: «У нас дожди препятствовали перевезть снятой хлеб, и нижния снопы поросли в копах. Да и не раз доставалось разставлять копы и сушить их. Арнаутка очень худая» [25]. А. Борзенков, поміщик Катеринославського повіту, підпоручик, 6 червня 1849 р. описав ще більш жахливу ситуацію: «... В имении моем, сельце Журавлево, из числа состоявших по последней ревизии 119 мужеска и 112 женска пола душ в 1848 году от болезни холеры умерло 15 мужеска и 10 женска пола душ; в 1849 году от цынготной мужеска 6, и женска 4 души. Всего за два года убыло 35 душ. – В зиму 1848 и 1849 годов пало, при весьма достаточном продовольствии кормом, от болезней экономических лошадей 172, рогатого скота 120 голов, овец шпанской породы 2800 (!) да волосских 20 голов; крестьяне лишились рогатого скота 180 голов и 250 овец; ка всего экономического и крестьянского пало крупного скота и овец 3742».

А далі він зупинився безпосередньо на втратах зернових: «...Бедствия, постигшия имения наши от совершенного неурожая в прошлом 1848 году хлеба и решительного истребления от сильных жаров и бездождия чрез все лето подножного для скота корма, свирепствовавших болезней холеры и цынготной в народе, и от того большой смертности в людях, произвели и огромные потери скотоводства, даже в некоторых имениях и без остатка всего. Бедствия эти так велики, что каждому, не бывшему очевидцем их, могут легко показаться преувеличенными и невероятными. На улучшение благосостояния имений и крестьян наших после всего этого, конечно, потребны целые десятки лет, при бдительном попечении владельцев, безусловном повиновении крестьян, всевозможном их трудолюбии, а в особенности доброй нравственности, если при благословении и милосердии Божиим последуют хорошие урожайные годы» [26].

Як бачимо, стихійні негаразди 1848 і 1849 рр. вивели з ладу господарства багатьох поміщиків на дуже тривалий термін. А деякі з них потребували повного відновлення. Звичайно, все це не могло не впливати на зернові ринки та коливання цін. Непогода владно втручалася і в сам процес виробництва зерна. Як зазначила А. Нечаєва 19 листопада 1851 р. про свій маєток Лукіївку, де «посеяли только 57 десятин, да выорали 7 десятин всего. В Лукиевке сеять теперь невозможно, вот уже 4 дня сряду дождь, в особенности в субботу целый день проливной был, теперь вместо сеянки будут орать» [27].

Одним із кардинальних питань у означеному аспекті є таке: чи впливала, власне, система кріпосного права на цінотворення? Однозначну позитивну відповідь на нього давала більшість учених: у дореволюційній історіографії це, зокрема, О. Заблоцький, М. Анненський, у радянській – Ф. Ястребов, І. Гуржій, М. Лещенко та ін. Конкретно перший з названих спробував визначити причини коливання цін на хліб у Росії ще в 1847 р. і одну з них виділив кріпацтво [28]. Разом з тим, розглянувши фактори їх формування до 1861 р. і після, простежується основна закономірність: вони в ці різні періоди підпорядковувалися одним і тим самим економічним законам, а саме, законам товарного виробництва та товарного обігу, котрі проникли в народне господарство України задовго до скасування кріпосного права. Правда, багато соціально-економічних змін (розвиток транспорту, занепад чумацтва, урбанізація, випередження попиту на збіжжя порівняно з пропозицією тощо) були безпосередньо зумовлені реформами початку 60-х років.

Головною ж складовою складання вартості зернових була різниця між цінами на них у найближчому пункті реалізації та витратами

на транспортування до нього (з конкретного поселення повіту, губернії). Далі вона підпадала під дію місцевих факторів у губернії (регіони) – врожаю, співвідношення попиту та пропозиції, кон'юнктури й т.п., які вносили свої відповідні корективи в процес ціноутворення. Інколи вони ставали дуже суттєвими. Зрозуміло, що деякі чинники на місцях могли бути певний час основними при визначенні вартості збіжжя, наприклад, стихійні лиха.

Цікавим є питання про роль співвідношення цін у місцях вивозу хліба та витратами на його виробництво. Логічно припустити, що останні мали б бути завжди нижчими, бо інакше порушувався б закон економічної доцільності, прибутку. Хоча реалії життя свідчать і про інше. Так, навіть у 1881-1895 рр., коли місцеві ціни вкрай знизилися, то в середньому в 46 губерніях європейської частини імперії реалізація щорічного врожаю забезпечувала 1,5 % прибутку на земельний капітал, при цьому в 19 губерніях витрати виробництва не виправдалися [29]. В інші ж роки прибутковість зернового виробництва досягала досить високих показників, як у першій половині, так і другій половині XIX ст. [30].

Зниження різниці між експортною ціною та витратами виробництва на місцевому рівні спричиняло скорочення, а то й припинення доставок хліба в пункти реалізації (наприклад, порти). Одночасно зростало його внутрішнє споживання. Місцева вартість збіжжя певний час могла бути вищою за різницю експортних цін і витрат на транспортування. Однак, якщо економічні негаразди тривали порівняно довго, як це сталося в 10-20-х роках або 80-90-х роках, а споживання не могло використати весь надлишковий продукт, тоді під тиском потреби в грошах селяни (наприклад, для сплати ренти) та поміщики (щоб хліб не зіпсувався, вкладання коштів у подальший розвиток господарства, використання на власні потреби тощо) продавали зерно нижче витрат на його виробництво [31]. Внаслідок цього місцеві ціни знижувалися до того рівня, поки не відновлювалося їх попереднє співвідношення з експортними цінами. Саме останні робили за можливе повернення витрат на виробництво та отримання прибутків, неабияк впливали на цінову ситуацію на місцях. Підвищення попиту на експорт однозначно «провокувало» населення навіть віддалених районів Південної України долучатися до цього процесу, а їх зниження, навпаки, спонукало до відсторонення від нього.

Отже, в «класичному» розумінні ціни на хліб встановлювалися приблизно так: вартість на місцях виробництва + витрати на транспортування + прибутки реалізатора (продавця).

У результаті зростання цін на збіжжя в масштабах усієї імперії спостерігалися розподіл праці та спеціалізація сільськогосподарських

районів, які в свою чергу підпорядковувались загальноєвропейським процесам [32]. Вигідність же такої торгівлі полягала в тому, що не потребувала значних капіталовкладень і перебудови в аграрному секторі. Вона навіть порівняно слабо змінювала вікові традиції народного господарства. А певна нерівномірність «розкладання» цін та їх еволюція на сільську та промислову продукцію, переважно на користь першої, стала додатковим стимулом саме для активізації аграрної політики та економіки краю.

Зростання цін на сільськогосподарську продукцію, яке значно випереджало показники в промисловості, а також загальне відставання зарплати від збільшення вартості товарів у обох галузях негативно позначалися на життєвому рівні основної маси городян [33]. А тому в південних містах України велика група населення (головним чином, міщани та селяни, які тут мешкали) продовжувала займатися сільським господарством на городах, присадибних ділянках тощо. Навіть утримували крупну худобу і ниви. Через це міста продовжували зберігати деякі середньовічні риси в економіці й побуті людей.

Особлива нарада про потреби сільськогосподарської промисловості та узагальнені праці комітетів у 49 губерніях імперії на початку XX ст., вирішення питань виробництва тих чи інших продуктів і поліпшення цього виробництва лежить насамперед у владі ринку. До вимог ринку, до його голосу виробник дуже чутливий. Як тільки виникає вигідний попит на якийсь продукт, виробник відразу набуває необхідні знання, знаходяться капітали та підприємці... Підвищення цін на хліб є найкращим засобом заохочення модернізації техніки землеробського промисла» [34].

І дійсно, коли в першій третині XIX ст. ціни на збіжжя різко знизилися, а попит на нього за кордоном упав, то на Півдні України почався активний розвиток інших, більш прибуткових галузей сільського господарства – тонкорунне вівчарство, виноградарство та шовківництво, на відміну від Полтавської й Чернігівської губерній, де новий поштовх отримали буряківництво і тютюнництво. Схожі тенденції спостерігалися під час аграрної кризи 80-90-х років, тільки з тією різницею, що посіви зернових почали витісняти технічні (льон, конопля), олійні та інші культури, наприклад, картоплю [35].

Отже, ціни на хліб через внутрішні й зовнішні ринки проявляли себе як важливі фактори регулятора сільського господарства протягом усього XIX ст.

При цьому ціни в приватновласницьких маєтках і залежних селян визначалися їх товарністю, а тому помітно різнилися між собою, зрозуміло, не на користь останніх. Якщо поміщики могли щорічно продавати понад 50% зернових, вирощених у

своїх маєтках, то селяни на межі XVIII – XIX ст. реалізували їх на ринках до 10% чистого збору збіжжя, а напередодні XX ст. – не більше 25%. Причому перші мали більше можливостей швидше реагувати на ринкові потреби, змінювати не тільки структуру зернового господарства, а й характер всієї галузі виробництва, інтенсифікувати той чи інший процес, навіть деякою мірою впливати на різні соціально-економічні явища. Основна ж маса безпосередніх землеробів, з їх подрібненими господарствами, здебільшого примусовим сівообігом і відсутністю значних коштів, нерідко шукала для себе полегшення життя в чому завгодно, але не в активізації (підвищенні продуктивності) власного виробництва. Через що нові сільськогосподарські культури, не кажучи вже про мінеральні добрива, механізацію, високорентабельне скотарство, поширювалося насамперед у поміщицьких господарствах [36].

Підвищення цін у цілому сприяло розвитку сільського господарства, зокрема, землеробства, окрім років неврожаїв і стихійних лих. Можна навіть простежити деяку закономірність: їх зниження негативно позначалося на господарствах, особливо «товарних». Мало того, ціни впливали на всю економіку країни. Наприклад, у момент одного з найбільших знижень цін міністр фінансів Є. Канкрін у розгубленості писав О. Аракчєєву: «...Дела финансов не так идут, как я бы желал, и внутреннее положение... от низости цен на хлеб постепенно делается хуже, я, наконец, начинаю терять и дух. Денег нет» (!) [37].

Отже, навіть зі слів самого міністра фінансів виходило, що від прибутків з продажу зерна залежала наявність грошей у державній казні.

Ще один аспект, на який недостатньо уваги зверталось у вітчизняній історіографії, практично в жодній праці, розглянутій у спеціальному підрозділі глави I. Це вплив хлібних цін на вартість землі й підвищення орендної плати, і навпаки. Здебільшого така залежність була пропорційною в той чи інший бік: оренда землі, яка передбачала комерційну діяльність, змінювалася відповідно до цін на збіжжя, а оренда землі, спрямована на «чисто» споживчі цілі, мала зворотній зв'язок з рівнем існуючих цін. Унаслідок чого підвищення цін «провокувало» збільшення грошової маси оренди та розвиток товарного виробництва, а їх зниження – падіння «натуральної» ренти та звуження товарного виробництва. В свою чергу останнє викликало масову відмову селян, навіть заможних, від «грошової» оренди. І, як не парадоксально виглядало на той час, це надавало їм більше можливостей для «натурального» орендування. Тобто, один вид оренди розширювався за рахунок іншого [38].

Крім того, спостерігалася й така загальна тенденція як посилення мобілізації землі всіх форм

власності та землеволодіння внаслідок підвищення цін. Це явище особливо позначилося на продажі землі дворянами та купцями. Відбувалася її концентрація в найбільш заможних і «удачливих» господарствах, що виробляли продукцію на ринок. Високі ціни, мало того, що підвищували прибутки окремих хазяїв, а ще й спонукали їх до створення умов розвитку зернового виробництва [39].

Також ціни на хліб впливали на оплату праці й не лише в сільському господарстві, а й у містах, на кустарні промисли, народжуваність і смертність людей, на частоту шлюбів, природний приріст населення.

Висновки. Для городян, котрі жили на фіксовану зарплатню, як засвідчили статистичні дані, найбільш благополучними виявилися роки високих урожаїв і низьких цін, бо тоді вони, як споживачі, вигравали при купівлі харчів [40]. Таким чином, на кінець XIX ст. в основному завершився процес формування ринку зерна (як у цілому й аграрного!) на великих просторах європейської частини Російської імперії, який підпорядкував усі регіони дії єдиного закону вартості. Це сталося в результаті соціального розшарування й поглиблення майнової нерівності безпосередніх виробників – землеробів, коли під впливом масової товаризації остаточно впав останній оплот натурального господарства – виробництво жита. Без цих важливих факторів не існувало б єдиного аграрного ринку. Ось такий підсумок історичної місії дрібнотоварного виробництва в сільському господарстві. Перетворення збіжжя в товар, який вже підлягав суспільному обліку на національному (тим паче – загальнодержавному) ринку, є яскравим і переконливим показником високого рівня розподілу праці й відповідної спеціалізації. При цьому продукти землеробства поступово стали в певному розумінні, звичайно, «загальним товарним еквівалентом».

Проте означені вище процеси та явища ще зовсім не свідчили про призупинення розвитку єдиного хлібного ринку. Навіть наприкінці XIX ст. порівняння загальноросійських і регіональних факторів, які впливали на механізм коливання і структуру цін, доводить це. Крім того, продовжувала існувати мережа селянських ярмарків, торгів, базарів і «обласних» ринків, котрі зберігали в собі ще далеко не вичерпані потенційні можливості.

Сильне нівелювання «внутрішніх» цін було чітко пов'язане зі стрімкими темпами розгортання промислового будівництва, залізничного транспортування, парового судноплавства, а також прискореним обігом капіталів і зменшенням маси «працюючих» коштів у купців співвідносно до промисловців. У свою чергу, воно свідчило про кінець панування в країні торгового капіталу й становлення якісно нових відносин на теренах хлібного ринку.

Список використаних джерел

1. Джерела з історії Південної України. — Т. 3. — С. 321.
2. Егунов А. Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. / А. Н. Егунов. — М., 1855. — Вып. 1. — С. V.
3. Миронов Б. Н. Миронов Б. Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.). / Б. Н. Миронов — Ленинград, 1985. — С. 50.
4. Джерела з історії Південної України. — Т. 3. — С. 234.
5. Миронов Б. Н. Указ. соч. — С. 54–55.
6. Миронов Б. Н. Экспорт русского хлеба во второй половине XVIII – начале XIX в. / Б. Н. Миронов. // Исторические записки. — М., 1974. — Т. 93. — С. 149–188.
7. Ковальченко И. Д., Милов Л. В. Всероссийский аграрный рынок... — С. 184.
8. Труды «ВЭО». — М. — Т. 46. — С. 11.
9. Там само. — С. 78.
10. Пухальский И. Д. Некоторые данные о роли Бессарабии во внешней торговле России в первой половине XIX в. / И. Д. Пухальский. // Кишиневский гос. университет. Историко-филологический факультет. Доклады научной сессии. 1963 г. — Кишинев, 1964. — С. 37.
11. Джерела з історії Південної України. — Т. 3. — С. 235.
12. Там само. — С. 237.
13. Там само. — С. 239.
14. Соловьева А. М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. / А. М. Соловьева. — М., 1975. — С. 38; Шевченко А. М. Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в другій половині XIX ст. ... / А. М. Шевченко — С. 180.
15. Катикман А. А. Железные дороги. 1825 – 1925. — Ленинград, 1925. — С. 39.
16. Аленицын В. Д. Опыт расчета стоимости пшеницы, ржи, овса и ячменя в производстве и в отношении пользования сбором / В. Д. Аленицын // Временник Центрального статистического комитета, 1889. — № 12. — С. VI; Шелехов Д. О настоящем положении сельского хозяйства в России и причинах прошлогодних неурожаев. — СПб., 1842. — Ст. 1. — С. 4; Пузанов М. О земледелии и скотоводстве в России: Наблюдения и исследования. — СПб., 1862. — С. 246–247.
17. Китанина Т. М. Хлебная торговля России в 1875–1914 гг.: Очерки правительственной политики. / Т. М. Китанина. — С. 77–95, 246–255.
18. Янсон Ю. Е. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. / Ю. Е. Янсон. — СПб., 1870. — С. 373.
19. Джерела з історії Південної України. — Т. 3. — С. 342.
20. Там само. — С. 320, 329, 344.
21. Там само. — С. 357–358.
22. Там само. — С. 356.
23. Миронов Б. Н. Хлебные цены в России за два столетия. — С. 68–71.
24. Джерела з історії Південної України. — Т. 3. — С. 296–297.
25. Там само. — С. 297.
26. Там само. — С. 395.
27. Там само. — С. 249.
28. Заболоцкий А. Причины колебания цен в России / А. Заболоцкий // Отечественные записки, 1847. — Т. 52. — Отд. IV. — С. 20–23.
29. Анненский Н. Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах / Н. Ф. Анненский. // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. — СПб., 1897. — Т. 1. — С. 231–235.
30. Карпович У. Хозяйственные опыты тридцатилетней практики. — СПб., 1837. — С. 190, 199; Козлов Х. Расчет издержек на обработку земли под посев разных хлебов // Сельское хозяйство, 1860. — № 1. Смесь; Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР. — М., 1966. — С. 196–214.
31. Горлов И. Обзорение экономической статистики России. / И. Горлов. — СПб., 1849. — С. 163; Дурасов Ф. Мысли о поддержании средних цен на хлеб. / Ф. Дурасов. — СПб., 1845. — С. 5–7; О торге хлебом во внутренних губерниях России // Отечественные записки, 1840. — № 1. — Отд. IV. — С. 8–9.
32. Berend I., Rånki G. The European periphery and industrialization 1780–1914. — Cambridge, 1982. — 180 p.; Дьяков В. А., Миллер И. С., Фрейдзон В. И. Общие закономерности и специфика социального развития стран Центральной и Юго-Восточной Европы / В. А. Дьяков и др. // Социальная структура общества в XIX в.: Страны Центральной и Юго-Восточной Европы — М., 1982. — С. 346–366.
33. Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР. — С. 52, 56.
34. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России: Сбыт / Сост. Н. Н. Белелюбский. — СПб., 1904. — С. 2.
35. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. 2. — С. 360; Вильсон И. Объяснения к «Хозяйственно-статистическому атласу Европейской России»:

4-е изд. — СПб., 1869. — С. 67, 68, 259, 260, 292 та ін.

36. Яцунский В.К. Основные моменты истории сельскохозяйственного производства в России с XVI века до 1917 года // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1964 г. — Кишинев, 1966. — С. 44–64.

37. Дубровин Н. Письма главнейших деятелей в царствование Александра I (с 1807 – 1829 год). / Н. Дубровин. — СПб., 1883. — С. 443.

38. Карышев Н. А. Крестьянские внеадельные аренды в зависимости от колебаний хлебных цен и урожаев // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны

русского народного хозяйства. — СПб., 1897. — Т. 1. — С. 277–349; Светловский В. В. Мобилизация земельной собственности в России. — СПб., 1911. — С. 81–83.

39. Чупров А. И. Влияние хлебных цен и урожаев на движение земельной собственности // Влияние урожаев и хлебных цен ...— Т. 1. — С. 423–463.

40. Анненский Н.Ф. Цены на земледельческий труд в связи с урожаями и хлебными ценами // Там само. — С. 517–523; Зайцев В. Влияние колебаний урожаев на естественное движение населения // Влияние неурожая на народное хозяйство России. — М., 1927. — Ч. 2. — С. 3–59.